

Харуулын гозгорт малтсан Мөнххайрханы соёлын нэгэн булшны тухайд

Төмөр-Очирын Идэрхангай^{1,*}, Лхагвасүрэнгийн Хүслэн²

Товч агуулга: Энэхүү өгүүлэлд 2015 онд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын УЦС-ийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлын хүрээнд Харуулын гозгор уулын өвөрт малтан судалсан Мөнххайрханы соёлд хамаарах хөндөгдөөгүй нэгэн булшны эх хэрэглэгдэхүүний талаар мэдээллэхийн зэрэгцээ Монгол орны хөгжингүй хүрлийн үед холбогдох Мөнххайрханы соёлын бусад дурсгалын судалгааны байдал, олдвор хэрэглэгдэхүүний талаар өгүүлэхийг зорьлоо.

Түлхүүр үг: Мөнххайрханы соёл, Харуулын гозгор, хүрэл хутга, ясан халбага, тоногдоогүй булш

Удиртгал

2001-2007 оны хооронд археологич Д.Эрдэнэбаатар, А.А.Ковалев нараар ахлуулсан Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн баг Монголын Алтай болон Хөвсгөлийн уулсын бүс нутагт археологийн малтлага судалгааг явуулж хүрлийн үед холбогдох оршуулгын зан үйл, дурсгалын гадаад, дотоод зохион байгуулалт, хэлбэр зэргээрээ өөр хоорондоо ялгаатай дурсгалуудыг шинээр илрүүлэн эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулжээ (Эрдэнэбаатар, Ковалев 2007: 35-50). Тэд хөгжингүй хүрлийн үеийн түүхэнд холбогдох нэгэн дурсгалыг 2003 онд Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын нутгаас илрүүлэн олж энэ төрлийн булш урьд өмнө нь Монгол болон хөрш зэргэлдээ орны нутагт судалгааны эргэлтэд ороогүй шинэ соёл болохыг тодорхойлж “Мөнххайрханы соёл” хэмээн нэрлэжээ (Эрдэнэбаатар, Ковалев 2003: 8-12). Мөнххайрханы соёлын булшны чулуун дараасыг зөвхөн нэг үе хавтгайлан өрж тавьдаг учир бусад том, өндөр чулуун дараас бүхий оршуулгын дурсгалуудтай харьцуулахад төдийлөн ялгарахгүй, газрын хөрсөнд ихэд дарагдсан байдаг зэргээс шалтгаалан хүрлийн үеийн бусад соёлын дурсгалаас харьцангуй бага тоотой илэрч олдсон байдаг. Тус соёлын дурсгалыг анх нээн илрүүлснээс хойш Монгол орны баруун, баруун хойд, умард болон төвийн бүст тодруулбал, Ховд, Баян-Өлгий, Увс, Завхан, Хөвсгөл, Архангай, Булган, Төв зэрэг аймгийн нутагт илрүүлэн тэдгээрээс зарим нэгэн дурсгалыг малтан судлаад байна. Одоогоор илэрч олдсон дурсгалын тархалтын цар хүрээнээс харахад тус соёлыг үлдээгчид асар өргөн уудам нутагт жигд

тархан аж төрж байсныг, цаашлаад уг соёлыг үлдээгч овог аймгийн угсаатны төрх, онцлог, газар нутаг, нийгэм соёл, зан үйл, аж ахуйн олон талын асуудлыг өргөн цар хүрээтэй судлах боломж бүрдсэнийг харуулж байна.

Судалгааны байдал

Энэ соёлын дурсгалыг анх 2003 онд археологич Д.Эрдэнэбаатар, А.А.Ковалев нарын удирдсан Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн баг Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын нутагт явуулсан судалгааны ажлын үеэр илрүүлсэн ба Улаан говийн үзүүр, Хатуу даваа, Хөх толгойн Артвай (Ар даваа)-д нийт 6 булш малтан судалж, түүнийгээ хэвлүүлжээ (Эрдэнэбаатар, Ковалев 2003: 8-12). Дээрх судалгааны багийнхан 2006 онд Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын Галбаагийн үзүүр хэмээх газарт нутгийнхан “Чингүнжавын гэрийн буурь” хэмээн домоглон ярьдаг байсан 38 м голч бүхий том булш болон түүний хажууд 1, Цагаан Уушигт 1 булшийг тус тус малтан шинжилсэнээс гадна тус соёлд холбогдох тахилын байгууламжийг давхар судалсан [Ковалев, Эрдэнэбаатар, 2014] бол 2007 онд Завхан аймгийн Баянтэс сумын Бага хясаа, Хөх хошууны боом хэмээх газруудад энэ соёлд хамаарах 4 булш, тахилын байгууламжийг малтан судалжээ. Тэд Бага хясаанд 1, Хөх хошууны боомд 3 булшийг малтан судалснаас Бага хясааны булшнаас хөндөгдсөн оршуулга илэрсэн бол Хөх хошууны боомын дөрвөлжин хэлбэрийн дараастай 1.1-р булш ихэд тоногдсон ч эмэгтэй хүний хүзүүний ясан зүүлт анх удаа илэрч олдсон байна (Ковалев, Эрдэнэбаатар 2010). Ингээд Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ”-ний багийнхан 2003, 2006, 2007 онуудад энэ соёлд хамаарах нийт 13 булш

¹ МУИС, Шинжлэх Ухааны Сургууль, Антропологи, Археологийн тэнхим

² МУИС, Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэн

* Холбоо барих зохиогч: iderkhangai83@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5077-1100>

малтан судалж “Мөнххайрханы соёл” хэмээх шинэ нэр томъёог гаргаж, Монголын эртний түүхэнд чухалд тооцогдох судалгааны ажлын эхлэлийг тавьсан юм.

2007 онд Монгол-Америкийн хамтарсан “Буган хөшөө” төслийн багийн Ж.Баярсайхан нарын судлаачид Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур сумын нутаг Хогорго, Шишгэд 2 голын бэлчир орчимд бага хэмжээний хайгуул судалгаа хийх явцдаа Мөнххайрханы соёлын хөндөгдөөгүй нэгэн булшийг малтан судалж энэ соёлын дурсгалын тоог нэгээр нэмэгдүүлсэн байдаг. Судлаачид энэхүү булшны гадаад хэлбэр, оршуулгын зан үйл, бүтэц зэргээрээ Мөнххайрханы соёлын дугуй булштай адил боловч булшнаас гардаг хүрэл хутга, хүрэл зүү зэрэг эдийн соёлын зүйл огт гараагүй нь бас нэг онцлог буйг харуулж байна хэмээн өгүүлжээ (Баярсайхан 2014: 23).

2014 онд Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн баг болон Ховд Их Сургуулийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн “Археологийн хээрийн танилцах дадлага”-ын хүрээнд А.А.Ковалев, Ч.Мөнхбаяр нарын судлаачид Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутаг, Ховд голын цутгал орчим Годон голын баруун эрэг Шар говь хэмээх газарт Мөнххайрханы соёлд хамаарах 43 м голч бүхий нэгэн булшийг малтан судлахад ихэд хөндөгдсөн оршуулга илэрсэн ба талийгаачийг оршуулахдаа бага зэрэг хөмөглөн тавьсан байжээ. Малтлагаар хүний ясны хамт ясан халбага, зотон уут, түүний амсар дээр хүрэл цагиргыг сураар бэхэлж үдсэн зэрэг олдворууд илрэн олдсон байна (Ковалев, Мунхбаяр 2018: 43-58).

2017 онд ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэн Завхан аймгийн Тосонцэнгэл сумаас Сонгино сумын чиглэлд шинээр тавигдах 170 км урт замын шугамын дагуу археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлыг явуулж Тэлмэн, Нөмрөг, Сонгино сумдын нутагт Мөнххайрханы соёлд хамаарах 12 булшийг малтан шинжилснээс Тэлмэн сумын Бага шовх улаан хэмээх газарт малтсан булшнаас эврээр хийсэн жижиг зүүлт 40 ширхэг, хүрэл зүү зэрэг олдвор олдсон аж (Амартүвшин, Батдалай 2018: 194-197).

2018 онд Монгол-Оросын хамтарсан “Төв Азийн археологийн шинжилгээ” төслийн хээрийн шинжилгээний ангийн А.А.Ковалев, Ч.Мөнхбаяр нарын судлаачид Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын Их Хулагаш, Ямаатын голын сав газарт малтлага судалгааны ажил явуулж олон дурсгалыг малтсан бөгөөд үүнээс Балейкей хэмээх газарт Мөнххайрханы соёлд хамаарах дугуй хэлбэртэй 1 булшийг малтахад хүзүүний хүрэл чимэг 2, амьтны шүдээр хийсэн зүүлт 1 гарсан байна (Мөнхбаяр нар 2019: 70-85).

2020 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн А.Энхтөр, Ц.Болорбат, Ц.Буянхишиг, П.Алдармөнх,

Б.Амгаланбаатар, Г.Батболд нарын судлаачид Увс аймгийн Хяргас сумын төвийн баруун талд далан байгуулж буй Билүүгийн голын орчимд байх талбайд бүртгэгдсэн 11 дурсгалд археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааг хийж гүйцэтгэснээс 3 дугаартай булш нь Мөнххайрханы соёлд хамаарах дурсгал байжээ. Энэ булшнаас хүрэл хутга, улаан өнгөтэй чулуун билүү, хүрэл гархин ээмэг 2, хүрэл зэв, ясан халбага зэрэг олдворууд илэрч судалгааны эргэлтэд ороод байна (Энхтөр нар 2020: 91-96).

Дээрх судалгааны байдлаас харахад Мөнххайрханы соёлын дурсгалыг анх нээн илрүүлсэн цагаас хойш 2020 оныг хүртэлх хугацаанд манай орны 6 аймгийн нутагт 30 булш оршуулгын дурсгалыг малтан судалсан байна. Харин 2012-2014 оны хооронд Н.А.Боковенко, И.П.Лазаретов нарын судлаачид ОХУ-ын Тувагийн Туран хотын орчимд байрлах Маральское 2 болон Саяны-Погран 6 хэмээх газруудад энэ соёлд хамаарах 4 булшийг малтан судалжээ (Боковенко и др. 2019: 47-66).

Манай судалгааны баг 2015 онд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын хөндийд Мөнххайрханы соёлд хамаарах нэгэн дурсгалыг малтан судалж сонирхолтой олдвор хэрэглэгдэхүүнийг илрүүлэн олсноос гадна тус соёлд холбогдох боломжтой оршуулгын дурсгалуудыг археологийн хайгуул судалгааны ажлын хүрээнд бүртгэн баримтжуулсан болно. Тухайлбал, 2010 онд Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан хайгуул судалгааны ажлын хүрээнд Баян-Уул толгойд 2, Хадан хошуунд 1, Булгийн дээд цохионд 1 (Идэрхангай нар 2011), 2020 онд Шивээ толгойд 4, Цац толгойд 2, Хар толгойд 2, Холбоо толгойд 1, Дэвтээгийн шилд 1, Халзан хайрханд 2, Төмст толгойд 1, Хэцүү үүрт 3, Жижиг цагаан толгойд 1, Дэл улаанд 3 (Идэрхангай нар 2020), 2014 онд Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын Өлзийт орон ууланд 1 (Идэрхангай нар 2014), 2019 онд Завхан аймгийн Сонгино сумын Айраг нуурын баруун урд талын Овоон дэлд 1 (Идэрхангай, Цэнд 2019: 14), Архангай аймгийн Цэнхэр сумын Намгийн хайрхан ууланд 1 (Идэрхангай, Цэнд 2019: 26), 2022 онд Төв аймгийн Угтаалцайдам сумын Өвөр Асгатын булагт 1 (Идэрхангай нар 2022: 36), 2024 онд Булган аймгийн Баян-Агт сумын Шарга нуурын Богинод 1 (Идэрхангай нар 2024: 55) буюу нийт 29 дурсгалыг илрүүлэн бүртгэн баримтжуулаад байна.

Мөнххайрханы соёлын дурсгалын судалгааны байдлыг нэгтгэн авч үзвэл, Монгол улсын 8 аймгийн нутагт 60 орчим оршуулгын дурсгалыг илрүүлэн судалгааны эргэлтэд оруулснаас тал хувь буюу 30 булшийг малтан судлаад байгаа ажээ (Зураг 1). Энэхүү олон жилийн малтлага судалгааны үр дүнд Мөнххайрханы соёл нь гадаад, дотоод зохион

байгуулалт, оршуулгын хүний тавилт, толгойг хандуулсан зүг чиг, дагалдуулсан эд өлгийн зүйл зэргээрээ нийтлэг оршуулгын зан үйлтэй, Хөвсгөлийн уулс, Хангайн нуруу, Монгол Алтайн нуруу, ОХУ-ын Тува хүртэл өргөн цар хүрээтэй тархсан, хүрлийн үеийн бусад соёлуудаас ялгаатай овог аймаг, ард түмний НТӨ 1900-1400 жилийн үед холбогдох бие даасан соёл болох нь нэгэнт тодорхой болжээ.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

Бид энэ өгүүллээр 2015 онд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голд малтсан булшны хэрэглэгдэхүүнийг судалгааны эргэлтэд оруулахын дашрамд өөрсдийн 2010-2024 оны хооронд бүртгэн баримтжуулсан энэ соёлын бусад дурсгалын мэдээллийг танилцуулахыг зорив.

Малтлага судалгаа. 2015 онд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн судалгааны баг (хуучнаар) Эгийн голын УЦС-ын авран хамгаалах археологийн малтлага судалгааны ажлын хүрээнд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг Эгийн голын зүүн талын Харуулын гозгор уулын өвөрт тус соёлд хамаарах 1-113 дугаартай нэгэн булшийг төлөвлөгөөний дагуу малтан судлахад тоногдоогүй оршуулга илэрсэн нь Мөнххайрханы соёлын судалгаанд чухал эх хэрэглэгдэхүүн бий болсон (Идэрхангай нар 2015: 371).

Тус булшийг малтан судлахаас өмнөх үеийн баримтжуулалтыг гүйцэтгэхэд газрын өнгөн хөрсөн дээр мэдэгдэх 3,9 м хэмжээтэй, ялимгүй зуувандуу чулуун дараастай булш байсан нь XIII-XIV зууны үеийн монгол булш гэмээр байв. Булшны дараас чулууг бүрэн багтаан 4,5 м голч бүхий зохиомол талбай үүсгэн өнгөн хөрсний цэвэрлэгээг 15-20 см гүнээр явуулахад булшны дараас чулууд тал тал тийш тэлж үүсгэсэн зохиомол талбайдаа багтахгүй болов. Тиймээс бид талбайг сунган 10 х 9,5 м хэмжээтэй болгоход дараас чулууд бүрэн багтаж монголын үеийн булш биш 9 м хэмжээтэй нэг үе хавтгай дараастай Мөнххайрханы соёлын булш болох нь тодорхой болов (Зураг 2).

Цэвэрлэгээний дараах байдлаар булшны дараас чулууд нь зөв биш дугуй хэлбэртэй, урд хэсгээрээ бага зэрэг гадагш цүлхийсэн, булшны хамгийн гадна талаар арай томоохон хэмжээтэй чулуудаар хашиж хүрээлсэн, төв хэсгийн дараасны дээрээс атгасан гарын чинээтэй жижиг чулуудыг давхарлан асгаж хавтгай болгосон байлаа. Булшны төв хэсгийн дараасыг том чулуудаар үйлдсэн учир бага зэрэг овгор байдалтай байв. Малтлагын цэвэрлэгээний явцад дараас чулууд дундаас 2 ширхэг шавар ваарын амсар, хэд хэдэн шавар ваарын бөөрний хэсэг, 1 ширхэг бог малын шагай, 1 ширхэг адууны шүдний хугархай

зэрэг зүйлс илрэн гарав.

Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээний дараагаар дараасны төв хэсэгт байх том чулуутай овгор хэсгийн дээрээс дарсан жижиг чулуудыг авч цэвэрлэн үзэхэд 3,5 м голчтой, дугуй хэлбэртэй, том чулууд бүхий чулуун хашлагатай байгаа нь мэдэгдэв. Чулуун хашлагын дотор дүүргэсэн чулуудыг авч, шалыг тэгшлэн хашлага дотор 20-40 см гүнтэй, 1,5 голчтой дугуй хэлбэрийн жижиг малтлагын талбай үүсгэн малтан шалгахад булшны толбо гэхээр хөрс ялгарч мэдэгдэхгүй байв. Тиймээс малтлагыг доош 15 см гүнтэй хусч шалгахад 55 см гүнээс зүүн хойш 53 хэмд чиглэсэн, зууван дугуй хэлбэрийн 62 х 110 м хэмжээтэй булшны толбо илрэв. Толбоор малтлагын ажлыг үргэлжлүүлэхэд хүний шууны 1 ширхэг ясны хугархай, 2 ширхэг жижиг ваарын хагархай гарав.

Бид оршуулгын нүхний баруун болон зүүн хананд орсон чулуудыг авч, 10 см гүнтэйгээр малтлагын ажлыг доош нь үргэлжлүүлэн явуулахад хүний сүүж болон дунд чөмөгний яс нь цухуйж эхэлсэн бөгөөд оршуулгыг тойруулан цэвэрлэхэд зүүн хойш 53 хэмд чиглэсэн, толгойг зүүн шанаагаар нь тавьж, цээжээр нь доош түрүүлгэ харуулан, бөгсөн биеийг зүүн ташаагаар нь хажуулдуулж, биеийг нь хураан атилгаж тавьсан хүний бүтэн оршуулгыг булшны толгой тал руу ялимгүй хөмөглөн тавьсан нь илэрсэн билээ. Түүнчлэн хүний оршуулгын хэсгээс хүзүүний цөөн хэдэн нугалам яс хөндөгдөж гавлын ясны ар талд гарч байрлалаа алдсанаас өөр бусад яснууд анхны тавилтаараа байв (Зураг 4).

Малтлагын явцад хүзүүний ясны орчмоос хүрэл гархи 2 ширхэг, баруун талын бугалганы ясны урд талаас баруун өвдгийг түшүүлсэн байрлалтай ясан халбага 1 ширхэг, зүүн талын дунд чөмөг болон шилбэний ясны орчмоос хүрэл шөвөг 1 ширхэг, зүүн хөлийн шилбэний ясны баруун талаас сумны булцуутай төстэй ясан эдлэл 1 ширхэг, сүүжний ясны баруун талаас хүрэл гархи 1 ширхэг зэрэг эд өлгийн зүйлс илрэн олдсноос гадна зүүн хөлний тавхайн ясны орчмоос хүрэл хутга 1 ширхэг гарав. Малтлагын гүн 88 см (Зураг 5, 6).

Олдворын тодорхойлолт

Харуулын гозгор уулын 1-113 дугаартай булшнаас хүрэл хутга 1 ш, хүрэл шөвөг 1 ш, хүрэл гархи 3 ш, ясан халбага 1 ш, ясан эдлэл 1 ш, цөөн тооны ваарын хагархай, бог малын шагай 1 ш, адууны шүдний хугархай 1 ш тус тус илрэн олдсон болно. Тиймээс эдгээр эд өлгийн зүйлсээс биет олдворын тодорхойлолтыг товч оруулав.

Хүрэл хутга. 8 см урт, их биеийн хамгийн өргөн хэсэгт 2 см, үзүүр хэсэгт 1 см өргөн, мөрний өргөн 0,3 см, нимгэн хавтгай 2 талаас ирлэсэн иртэй, мохоо

үзүүртэй, үл ялиг гэдрэгдүү хэлбэртэй. Энэхүү хүрэл хутганд углуурга мэдэгдэхгүй байгаа нь модон ишинд 2 талаас нь хавчиж бэхлэн хэрэглэдэг байсан бололтой (Зураг 5.1).

Хүрэл шөвөг. 4,1 см урт, 2 мм зузаан дөрвөлжиндүү хэлбэртэй. Шөвгийг модон ишинд нүхлэн суулгаж хэрэглэх бөгөөд угаас үзүүр тал руу нарийсч хурц нарийн үзүүртэй болгожээ (Зураг 5.2).

Хүрэл гархи. Нийт 3 ш хүрэл гархи олдсон ба бүгд задгай амтай. Гархины дугуйрч нийлсэн хоёр үзүүрийн амны уулзах хэсэгт өргөсч бүдүүрсэн байдалтайгаар хийжээ. Хэмжээний хувьд харилцан адилгүй. Хамгийн том нь 3,9 см, дунд зэргийнх нь 2,4 см, хамгийн жижиг нь 2,1 см голчтой. Эдгээр хүрэл гархины цагирагны өргөн 0,3-0,4 см байна (Зураг 5.3, 5.5, 5.6).

Ясан халбага. Нийт 31 см урт, 6,5 х 4,7 см хэмжээтэй зууван дугуй хэлбэрийн толгойтой, босоо иштэй ясан халбага (Зураг 5.7).

Ясан эдлэл. Уг ясан эдлэл нь сумны булцуу маягийн хэлбэртэй 1,1 х 1,8 см хэмжээтэй. Улаан цайвар өнгөтэй, ар талдаа хонхор нүхтэй. Үүрэг зориулалт тодорхойгүй (Зураг 5.4).

Судалгааны хэлэлцүүлэг

Мөнххайрханы соёлыг анх малтан судалснаас хойш судалгааны материал, тайлан, эх хэрэглэгдэхүүн төдийлөн элбэг бус ч тухайн соёлын талаарх зарим ойлголт, төсөөллийг авах боломж бүрдээд байгаа юм. Бидний Харуулын гозгор уулын өвөрт малтан судалсан булш нь гадаад, дотоод зохион байгуулалт болон оршуулгын зан үйл, нас барагчдад дагалдуулсан эд өлгийн зүйл зэргээрээ манай орны бусад бүс нутагт малтсан Мөнххайрханы соёлын булштай ижил байгаа нь энэ соёлын дурсгалын статистик тоо баримт, эд хэрэглэгдэхүүнийг баяжуулаад зогсохгүй булшны хүний ясны хадгалалт сайн, олдвор хэрэглэгдэхүүн баялаг, тоногдож хөндөгдөөгүй зэргээрээ чухал ач холбогдолтой юм. Тиймээс бид Харуулын гозгор уулын дурсгалаас гарсан олдвор хэрэглэгдэхүүнийг манай орны бусад бүс нутагт малтан судалсан дурсгалын олдворын судалгаатай харьцуулан Мөнххайрханы соёлын талаар доор товч өгүүлэе.

Мөнххайрханы соёлыг үлдээгч ард түмэн нь Монгол нутагт байсан эртний нүүдэлчдийн нэгэн адил байгаль, цаг уурын нөхцөлд тохируулан томоохон гол мөрний сав газарт бэлчээрлэн нүүдэллэж амьдарч байсан нь тэдний үлдээсэн дурсгалын тархалтаас тодорхой харагддаг. Тус соёлын булшийг нэг үе намхан чулуун дараастай үйлддэг учир зохион байгуулалтын онцлогоос болж судалгаанд бага хамрагдаж байна уу эсвэл оршуулгын дурсгалыг цөөн тоотой үйлддэг байсан уу? гэдгийг тодруулахад хүндрэлтэй байна.

Учир нь Монгол орны нийт бүс нутгийг хамарсан археологийн нарийвчилсан бүртгэл судалгааг явуулж чадахгүй байгаатай холбоотой юм.

Мөнххайрханы соёлын дурсгалын одоогоор мэдэгдээд буй хамгийн баруун захын цэг нь Монгол Алтайн нуруу, Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Шар говь бол зүүн захын цэг нь Төв аймгийн Угтаал цайдам сумын Өвөр Асгатын булаг, баруун урд захын цэг нь Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын Дунд Цэнхэрийн голын хөндий дэх Улаан говийн үзүүр, Хатуу даваа, Ар давааны дурсгалууд байгаа бол баруун хойд захын цэг нь ОХУ-ын Тувагийн бүс нутаг дахь Туран хотын ойролцоох Маральское 2 болон Саяны-Погран 6, хойд захын цэг нь Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур сумын нутаг Хогорго гол, зүүн хойд зах нь Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын Харуулын гозгор уулын дурсгал болж байна. Эндээс харахад Мөнххайрханы соёлыг үлдээгчид Хөвсгөлийн өндөр уулс, Хангай нуруу, Монгол Алтай болон энэ бүс нутагтай хөрш залгаа ОХУ-ын Тувагийн бүс нутаг зэрэг өргөн уудам нутгийг хамарсан том соёлыг бүтээгчид байсан нь илэрхий мэдэгдэж байна.

Нүүдлийн соёл иргэншилтэй ард иргэд эртнээс нааш оршуулга үйлдэх газрыг сонгохдоо өөрсдийн амьдралын туршлага, өмнөх үеийн өвөг дээдсийн уламжлал зэрэгт тулгуурлан тохиромжтой газрыг сонгож ирсэн нь харагддаг билээ. Мөнххайрханы соёлыг үлдээгчид ч дээрх уламжлал, зан үйлийн дагуу нас барагсдыг оршуулахдаа уламжлалт арга барилаар газраа сонгож байсан нь мэдэгдэнэ. Тэд оршуулга үйлдэх газраа сонгохдоо томоохон гол мөрөн, нуурын ойролцоох тохиромжтой уулын өглөөнөөс орой хүртэл нар тусч байх өндөрлөг, наран эзвэр энгэр, бэл газарт оршуулгын байгууламжийг үйлдэж талийгаачийг оршуулдаг байсан нь одоогоор илэрч бүртгэгдсэн бараг бүхий л дурсгалуудад ижил байгаа нь ажиглагдана. Уулын урд болон зүүн урд энгэр бэлийг сонгон оршуулга үйлддэг энэ уламжлал нь Монгол нутаг дахь монгол угсааны овог аймаг, улс үндэстний соёлын нийтлэг бөгөөд түүхийн олон үеийн археологийн дурсгалуудад маш тодорхой хэвшин тогтсон зүйл ажээ.

Мөнххайрханы соёлын оршуулгын дурсгалууд ганц нэгээрээ байрлах, эсвэл 2-4 хүртэл цөөн тоогоор байрлах гэсэн хоёр ялгаатай хэв шинж байгаа нь тэднийг хүн ам цөөтэйг илэрхийлэх үү? нэгдсэн нэг оршуулгын газарт талийгаачдыг хамт тавьдаггүй байсан уу, эсвэл бусдаас ялгарах соёлын онцлог уу гэдгийг тодорхойлоход бэрхшээлтэй байна. Одоогоор Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын Улаан Говийн үзүүр, Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Шивээ толгой-01 хэмээх газруудад 4, Завхан аймгийн Баянтэс сумын Хөх хошууны боом, Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Хэцүү үүрт 3 оршуулгын

дурсгал нэг дор байрлаж буй нь хамгийн олон тоотой тохиолдол болж байна. Мөн оршуулгын дурсгалаас гадна тахил тайлгын байгууламжийг хамт үйлдсэн тохиолдол Галбаагийн үзүүр болон Хөх хошууны боомын дурсгалт газарт мэдэгдсэн ба үүнийг малтан судалсан судлаач Д.Эрдэнэбаатар "... Тахилын байгууламжийн 3 хэлбэр мэдэгдэж байна. 1-р хэлбэр нь тэгш дөрвөлжин хэлбэртэй чулуун өрлөг бүхий эргэн тойрон чулуун хөшөөтэй, 2-р хэлбэр нь дугуй хэлбэртэй эргэн тойрон чулуун хөшөөтэй, 3-р хэлбэр нь чулуун хөшөө босгон тавьсан байгууламж байна. Эдгээр тахилын байгууламжид мал амьтны ясны үлдэгдэл, эд өлгийн зүйл байхгүй, магадгүй дүрсийн бэлгэдлээр тахилын зан үйлээ илэрхийлж байсан бололтой" хэмээн тэмдэглэжээ (Эрдэнэбаатар 2016: 49).

Мөнххайрханы соёлыг үлдээгчид оршуулгыг үйлдсэний дараа газрын өнгөн хөрсөн дээр таних тэмдэг болгож нэг үе жигт хавтгай чулуудыг зайгүй өрж дугуй эсвэл дөрвөлжин хэлбэрт оруулан дараас чулууны гадна талаар ялимгүй том чулуудыг ашиглан хүрээ хашлага болгон үйлддэг зэргээрээ бусад соёлын оршуулгын дурсгалаас ялгаатай үйлддэг онцлог зан үйлтэй байжээ. Энэ үндсэн 2 хэлбэрээс дөрвөлжин нь цөөн тохиолддог бөгөөд одоогоор бүртгэгдээд буй 60 дурсгалаас зөвхөн 6 нь буюу Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Цац толгой, Дэл Улаан, Завхан аймгийн Баянтэс сумын Хөх хошууны боом, Төв аймгийн Угтаалцайдам сумын Өвөр Асгатын булаг, Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын Галбаагийн үзүүр, Цагаан уушиг зэрэг газрын булшнууд хамаарч байна.

Оршуулгын дурсгалын гадаад байгууламж нь хэмжээний хувьд дөрвөлжин хэлбэртэй нь 3 х 3 м, 6 х 6 м зэрэг харьцангуй жижиг байдаг бол дугуй хэлбэртэй булшнууд маш том, нүсэр байх нь элбэг ажээ. Тодруулбал, одоогоор мэдэгдээд буй хамгийн том буюу 45 м хэмжээтэй булш Архангай аймгийн Цэнхэр сумын Намгийн хайрхан ууланд байх ба энэ булшийг үйлдэхдээ жижиг уулыг тэр чигт нь булш болгон үйлдсэнээрээ онцлог юм. Үүний араас Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Шар говийн булш 43 м, Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын Галбаагийн үзүүрийн 1-р булш 38 м, Булган аймгийн Баян-Агт сумын Шарга нуурын Богино уулын булш 36 м, Завхан аймгийн Сонгино сумын Айраг нуурын Овоон дэлийн булш 27 м (Зураг 7), Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Дэвтээгийн шилийн булш 23 м, Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Хөнөг багийн Хужиртын Булгийн дээд цохионы булш 17 м голчтой ажээ.

Мөнххайрханы соёлын булшны гадаад зохион байгуулалтын бас нэг онцлог шинж нь булшны дараас чулууг хоёр өөр өнгийн чулуугаар үйлдсэн явдал юм. Тухайлбал, Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын Галбаагийн үзүүрийн том дугуй хэлбэртэй

булшны дараас чулууг үйлдэхдээ булшны төв хэсгээс баруун тийш хар бараан өнгийн чулуугаар, төвөөс зүүн тийш хүрээ хүртэл хэсгийг улаан хүрэн өнгийн чулуугаар зориуд буюу арга бэлгийн загас мэт хэлбэрт оруулан үйлдсэн нь (Зураг 8) ихээхэн сонирхолтой тохиолдол байсан болно. Гэтэл бидний 2024 онд үзэж баримтжуулсан Булган аймгийн Баян-Агт сумын Шарга нуурын Богино уулын зүүн урд энгэрт орших булшны дараасыг Галбаагийн үзүүрийн булштай төстэй байдлаар үйлдсэн нь 2 дахь тохиолдол болж байна. Богино уулын булшны дараас чулууны хойд хэсгийг улаан хүрэн өнгийн чулуугаар, урд хэсгийн дараасыг хар бараан өнгийн чулуугаар үйлджээ.

Энэ соёлын булшны чулуун дараасын төвд оршуулгын нүх орших бөгөөд өргөрөгийн дагуу баруунаас зүүнш чиглэлтэй зууван дугуй хэлбэртэй байдаг. Булшны чулуун дараасын хэмжээ томрох тусам булшны нүхний хэмжээ томорч, оршуулгын нүх гүн болж байгаа бол чулуун дараасын хэмжээ жижгэрэх тусам булшны нүхний хэмжээ, гүн багасч байгаа зүй тогтол ажиглагдаж байна. Тодруулбал, Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Шар говийн булш 43 м, оршуулгын нүх нь 1.3 х 2.8 м хэмжээтэй, оршуулгын гүн нь 2 м байсан бол Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын Хатуу даваанд малтсан булш 4.1 м голчтой, оршуулгын нүх 0.75 х 1.1 м, гүн нь 0.5 м байжээ. Оршуулгын зан үйлийн хувьд хүнээ баруун болон зүүн хажуугаар нь хэвтүүлэн зүүн зүгт толгойг хандуулан хоёр гар, хөлийг өвдөг, тохойн үеэр нугалан биеийг нь хурааж, эхийн хэвлийд байгаа мэтээр оршуулдаг байна. Одоогоор малтан судалсан 30 булшнаас нас барагчийг толгойгоор нь хандуулсан зүг чигийг мэдэх боломжтой 19 булш байгаагаас бүгд зүүн буюу зүүн хойд, зүүн урд зүгт хандуулсан байх бөгөөд зүүн хойд зүгт 10, зүүн зүгт 5, зүүн урд зүгт 3 булшийг хандуулан тавьжээ.

Манай оронд малтан судалсан энэ соёлын дурсгалуудад оршуулгын тогтсон зан үйл байсан нь нэгэнт тодорхой болоод буй бөгөөд оршуулгад дагалдуулсан эд өлгийн зүйлийн хувьд ч мөн ижил байгаа болно. Нийт малтан судалсан булшны ихэнх нь эрт үед тоногдсон байгаа хэдий ч цөөн тооны булшнууд хөндөгдөөгүй нь энэ соёлыг үлдээгчдийн соёл, зан үйл, эдийн соёлын олон асуултын хариултыг тодорхой хэмжээнд өгөх боломжийг олгож буйгаараа чухал байна. Үүнд бидний малтан судалсан Харуулын гозгорын булшны хэрэглэгдэхүүн зүй ёсоор орно.

Энэ соёлын булшнуудаас нийтлэг илэрч олддог олдворуудыг дурдвал, хүрэл хутга, хүрэл шөвөг, хүрэл гархи, ясан халбага, ясан зүүлт, ясан эдлэл зэрэг олдворууд гардаг ба Харуулын гозгор уулын булшнаас ясан зүүлтнээс бусад бүх олдвор илэрсэн нь чухал дурсгал болохыг илтгэнэ. Эдгээр олдворын илэрч олдсон тооноос нь харахад Мөнххайрханы соёлын

булшинд хүрэл хутга, хүрэл шөвөг, хүрэл гархи, ясан халбага гэсэн олдворууд нийтлэг олон тоогоор гарсан энэ соёлыг үлдээгчдийн эдийн соёлын бусдаас ялгарах онцлог нь ажээ.

Олдворын харьцуулалт

Хүрэл хутга. Одоогийн байдлаар Улаан говийн үзүүр, Галбаагийн үзүүр, Харуулын гозгор, Билүүгийн гол гэсэн 4 дурсгалаас хүрэл хутга илрээд байгаа бөгөөд эдгээрийг харьцуулан үзвэл бүгд нэг хэв загвартай, үзүүр хэсгээрээ ээтгэр, мохоо ба хутгыг хоёр талаас нь модон ишинд хавчуулан барьж тогтоох зориулалттайгаар үйлдсэн гэмээр байна. Хүрэл хутганы үзүүр хэсэг бүгд мохоо байгаа нь аливаа зүйлийг чичлэх, дүрэх бус хэрчих, огтлох өдөр тутмын ахуйн зориулалтаар ашигладаг эд ажээ.

Хүрэл шөвөг. Малтан судлаад буй булшнуудаас нийт 6 хүрэл шөвөг илрээд байгаа бөгөөд эдгээр хүрэл шөвөг хэлбэр загварын хувьд хоорондоо ижил дөрвөлжиндүү урт нарийнхан хэлбэртэй. Урд хэсгээрээ нарийсч хурц үзүүртэй болж хойд хэсэгт модон ишинд суулгах углуурга бүхий хэсэгтэй ба хэмжээний хувьд ихэвчлэн 4-7 см урттай 2-4 мм өргөнтэй байна.

Ясан халбага. Улаан говийн үзүүр, Шар говь, Харуулын гозгор, Билүүгийн гол гэсэн 4 дурсгалаас ясан халбага илрээд байна. Эдгээрээс Улаан говийн үзүүрийн булшнаас илэрсэн ясан халбага хадгалалт муу, ихээхэн өгөршиж хэдэн хэсэг хугарсан байдалтай олдсон бол бусад ясан халбаганууд бүтэн ажээ. Эдгээр 4 ясан халбагын хэлбэр хийцээс ажиглахад 2 ялгаатай аж. Улаан говийн үзүүр, Харуулын гозгор уулын булшнаас илэрсэн 2 ясан халбага хэлбэр хийцийн хувьд ижил бол Шар говь, Билүүгийн голын 2 ясан халбага хоорондоо төсөөтэй байна. Учир нь эхний 2 халбагын толгой хэсэг бидний хэрэглэдэг том амны халбагатай ижил буюу толгой хэсэг нь зуувандуу бол Шар говь, Билүүгийн голын булшнаас гарсан халбагын толгой хэсэг дугуй аж. Мөн халбагануудын бариул нь хүртэл ялгаатай бөгөөд Улаан говийн үзүүр, Харуулын гозгор уулын булшнаас гарсан 2 халбагын бариул өргөн хавтгай бол нөгөө 2 булшны халбагын иш нь урт дугуй болно. Хэмжээний хувьд 20-40 см урт байна. Мөн хүрэл зэвсгийн үеийн бусад оршуулгын дурсгалаас ясан халбага илэрч олдож байгаагүй ба зөвхөн энэ соёлын дурсгалаас илэрч гардаг нь бусдаас ялгарах зан үйлтэй холбоотой бололтой.

Хүрэл гархи. Тус олдворын хувьд Шар говийн булшнаас 1 илэрсэн бол Харуулын гозгорын булшнаас ялимгүй өөр хэмжээтэй 3 ширхэг илэрчээ. Эдгээр нь хийц загварын хувьд ижил ба олдсон бүх гархи задгай амтай, хоёр амны нийлэх хэсэгт илүү өргөсч байгаа нь онцлог ба 2-4 см аж. Шар говийн хүрэл гархийг

ямар нэгэн эдлэл болох бөс даавуу дээр сураар бэхэлж хэрэглэж байсан илэрсэн бол ОХУ-ын Саяны-Пограны булшнаас дээрхтэй яг ижил хүрэл гархи илэрсэн ба судлаачид тэрхүү олдворыг БНХАУ-ын Яньбулак болон Хошаогоугаас гарсан хүрэл болон алтаар хийсэн гархитай ижил байгааг тэмдэглэн Мөнххайрханы соёл нь Глазковын соёл, Сыбагийн соёл, Шинжааны хожуу хүрлийн үеийн дурсгалуудтай соёл болоод эд өлгийн зүйлсээрээ холбогдож байгааг тэмдэглэжээ (Боковенко и др. 2019: 47-66).

Хүзүүний ясан зүүлт. Завхан аймгийн Баянтэс сумын Хөх хошууны боомын булшнаас эмэгтэй хүний хүзүүний зүүлт болох ясан зүүлт илэрч олдсон бол үүнтэй төстэй ижил олдворууд Завхан аймгийн Тэлмэн сумын Бага Шовх улаан уулын булшнаас гарсан нь 2 дахь тохиолдол болсон билээ. Ийм хэлбэрийн ясан зүүлтнүүд хүрэл зэвсгийн үеийн бусад оршуулгын дурсгалаас илэрч гардаггүй ба өнөөдрийн байдлаар энэ соёлын оршуулгаас илрэн гарч байгаа явдал энэ соёлыг үлдээгчдийн эдийн соёлын онцлог гэлтэй.

Түүнчлэн Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын Балейкейн булшнаас цилиндр хэлбэрийн хүрэл эдлэл, амьтны соёогоор хийсэн ясан зүүлт 1 ширхэг, Увс аймгийн Хяргас сумын Билүүгийн голын булшнаас хүрэл зэв зэрэг олдворууд илэрсэн бол тоногдож хөндөгдсөн дурсгалуудаас ваарны хагархай зэрэг олон төрлийн баялаг олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрч олдоод байна.

Он цагийн асуудал

Мөнххайрханы соёлын малтан судалсан 30 булшнаас өнөөдрийн байдлаар 12 дурсгал дээр он цаг тогтоох шинжилгээг хийж түүхийн аль цаг хугацаанд энэ соёлыг үлдээгч ард түмэн аж төрж байсныг тодорхойлох боломжийг бүрдүүлээд байна. Үүнийг доор хүснэгтээр үзүүлэв (Хүснэгт 1).

Лабораторын судалгааны үр дүнгээс үзэхэд хамгийн эртний дурсгал НТӨ 2100 жилийн тэртээд холбогдож байгаа бол хамгийн хожуу үеийнх нь НТӨ 1000 жилийн тэртээд холбогдож байна. Энэ мэдлээллээс харахад Мөнххайрханы соёлын ул мөр Хангай, Алтайн бүс нутаг дээр бараг 1000 гаруй жилийн турш ямар нэг байдлаар оршоор байсныг илтгэж байна. Аливаа угсаатны соёл үүсэн бүрэлдэж, мандан бадарч, буурч доройтдог нь хүн төрөлхтний түүхэнд тодорхой болсон асуудал юм. Үүний нэгэн адил Мөнххайрханы соёлыг үлдээгчдийн хувьд ч энэ хувь заяаг тойролгүй дайрч өнгөрсөн нь жам ёсны хэрэг бөгөөд чухам хэдий үед ямар хугацаанд мандан бадарч, Монголын Хангай, Алтайн бүс нутагт соёлын голомтоо үүсгэж байсныг тодруулах нь чухал юм. Хуримтлагдсан судалгааны материал, радиокарбоны шинжилгээг харгалзан Мөнххайрханы соёлын оргил үеийг НТӨ

Хүснэгт 1. Радиокарбоны он цаг

№	Дурсгалт газар	Лабораторийн дугаар	Дээж	ВР	1 сигма (68.2%)	2 сигма (95.4%)
1	Галбаагийн үзүүр 1-1	Le-15528	Хүний яс	3580±70	2030-1870	2140-1740
2	Цагаан уушиг-3	Le-15525	Хүний яс	3520±70	1930-1740	2040-1680
3	Ар даваа-1	Le-6934	Хүний яс	3480±90	1920-1680	2024-1600 1580-1530
4	Улаанговийн үзүүр 1-1	Le-6941	Хүний яс	3310±90	1730-1720 1700-1490	1880-1840 1780-1410
5	Хогорго гол		Хүний яс			1880-1670
6	Харуулын гозгор 1-113	IAAA-232254	Хүний яс	3380±24	1728-1725 1689-1625	1744-1612
7	Хатуу даваа-1	Le-6935	Хүний яс	3270±60	1620-1490 1480-1430	1690-1430
8	Хөх хошууны боом 4-1	Le-15527	Хүний яс	3200±60	1520-1410	1630-1370
9	Улаанговийн үзүүр 2-1	Le-6936	Хүний яс	3150±70	1510-1370 1340-1310	1610-1260
10	Хөх хошууны боом 1-1	Le-8048	Хүний яс	3140±70	1513-1510 1500-1371 1357-1351 1340-1317	1600-1564 1529-1256 1241-1213
11	Хөх хошууны боом 1-3	Le-8051	Хүний яс	3080±80	1440-1250 1240-1210	1520-1110
12	Галбаагийн үзүүр 1-2	Le-8058	Хүний яс	3010±80	1390-1120	1430-1000

1900-1400 жилийн тэртээд өрнөж байжээ гэж дүгнэн хэлэх боломжтой юм. Мөнххайрханы соёлыг анх нээсэн археологич Д.Эрдэнэбаатар, А.А.Ковалев нар хүрэл зэвсгийн дунд үед (Эрдэнэбаатар, Ковалев 2007: 38) холбогдоно хэмээн тодорхойлсон бол археологич Ч.Мөнхбаяр хөгжингүй хүрлийн үед (Мөнхбаяр 2014: 44) хамаарна гэжээ.

Энэ соёлын голомт нь чухам хаана байсан, хаашаа тэд газар нутгаа тэлж нүүдэллэсэн болохыг дээрх он цагийг тодорхойлсон 12 дурсгал дээр авч үзвэл, тэд Хөвсгөлийн уулс, Хангайн нурууны ар биеэр голдуу төвлөн аж төрж байгаад баруун тийш Алтай, Соёны уулс, тэдгээрийн хооронд орших үржил шимтэй томоохон гол мөрний ай саваар хүн удаан хугацаанд аж төрөхөд тохиромжтой газруудыг сонгон нүүдэллэн амьдарч байсан гэмээр шижим гарч байна. Учир нь он цагийн хүснэгтээс харахад нийт дурсгалын хамгийн эртнийх нь Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын Галбаагийн үзүүр, Цагаан уушиг дурсгалууд орж байгаа бол эдгээрийн дараагаар Ховд аймгийн Мөнххайрхан сумын Ар даваа, Улаан говийн Үзүүрийн дурсгал, үүний араас Хөвсгөл аймгийн Цагааннуур сумын Хогорго, Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Харуулын гозгор уулын дурсгалууд орж байна. Тиймээс нийт дурсгалын статистикаар

тооцоолбол энэ соёлын хамгийн эртний дурсгалууд Хөвсгөл, Булган аймгийн нутагт байсныг тодорхойлж болохоор байна.

Дүгнэлт

Мөнххайрханы соёлын оршуулгын дурсгалын өнгөн хөрсөн дээрх хэмжээ харилцан адилгүй том болон жижиг байгаа нь тэдний нийгэмд эзэлж байсан байр суурь, хөрөнгө чинээ, эрх мэдэл, хүч чадлыг илэрхийлэх нийгмийн олон давхрага байсныг илтгэх нэг чухал баримт юм. Оршуулгын дотоод зохион байгуулалтын хувьд булшны хэлбэр, хэмжээ зэргээс үл шалтгаалан өргөргийн дагуу ухсан жижиг зууван дугуй нүхэнд нас барагчийг толгойгоор нь зүүн зүгт хандуулж, зүүн хажуугаар хэвтүүлэн биеийг атийлган хураах байдлаар тавьдаг тогтсон ёс заншилтай байсныг харуулж байна. Энэ байдал аль ч бүс нутагт ижил байгаа нь нэгдмэл, тогтсон зан үйлтэй байсныг илтгэнэ. Нас барсан хүндээ дагалдуулан ихэвчлэн хүрэл хутга, хүрэл шөвөг, хүрэл гархи, ясан халбага, ясан зүүлт зэрэг эд өлгийн зүйлс газар нутаг харгалзахгүй давтагдан илэрч олдож байгаа нь энэ соёлынхны эдийн соёлын нийтлэг, бусдаас ялгарах онцлог, өөрсдийн гар үйлдвэрлэл, үйлдвэрлэх

хүчин хөгжил ямар түвшинд хөгжиж байсныг давхар гэрчилнэ. Цаашлаад энэ хэвшин тогтсон нэгдмэл оршуулгын зан үйл Хөвсгөлийн уулс, Хангайн нуруу, Монгол Алтайн бүс нутагт 1000 гаруй жил оршин тогтнож байсан нь 12 булшнаас гарсан хүний ясанд хийсэн радиокарбоны судалгаагаар тодорхойлогдож байна. Ийм урт удаан хугацаанд оршуулгын зан үйлд онцын өөрчлөлт гаралгүй хадгалагдаж үлдсэн нь тухайн угсаатны нийгмийн байдал, соёлын түвшин хэр өндөр байсныг илтгэх нэг гол үзүүлэлт юм. Мөнххайрханы соёлын нөлөө, залгамж зэргийг тодруулах нь бидний судалгааны дараагийн нэг шинэ зорилго юм. Эцэст нь тэмдэглэхэд, Мөнххайрханы соёлыг үлдээгчид нь хүрэл зэвсгийн дунд үед буюу НТӨ 1900-1400 оны үед Хөвсгөлийн уулс, Хангай, Алтай, Соёны бүс нутагт өөрсдийн угсаатны хэв шинжийг хадгалсан өвөрмөц онцлог бүхий соёлын голомтоо бадраасан хүчирхэг нүүдэлчин овог аймаг байсан нь тэдний үлдээсэн дурсгалуудаас маш тодорхой харагдана.

Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Харуулын гозгорын булш нь тоногдож хөндөгдөөгүйн дээр Мөнххайрханы соёлыг төлөөлөхүйц чухал олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрсэн нь тус соёлын тархалтыг зүүн тийш тэлснээрээ ач холбогдолтой төдийгүй бусад газруудад илэрч олдсон бүх олдворууд энэ булшнаас гарснаараа чухал дурсгал болж байна. Бид цаашид Мөнххайрханы соёлын талаар илүү нарийвчилсан судалгааг хийхээр төлөвлөж байгаа ба тус соёлын дурсгалуудыг илүү олныг илрүүлэн бүртгэн баримтжуулах, малтан судлахаар төлөвлөж байна.

Abstract

About a burial of the Munkhkhairkhan culture excavated in the Kharuulyn Gozgor

Tumur-Ochir Iderkhangai and Lkhagvasuren Khuslen

This article describes the original materials of an intact burial belonging to the Munkhkhairkhan culture excavated in the Kharuulyn gozgor mountain in the Khutag-Öndör soum of Bulgan aimag in 2015 as part of the excavations for the preservation of the Egiin Gol hydroelectric power station. Based on the materials from this burial, we also aim to compare the current state of research in Mongolia on the Munkhkhairkhan culture of the Late Bronze Age and the general understanding of this culture with the Kharuulyn Gozgor tomb. There is no doubt that the people of the Munkhkhairkhan culture were powerful nomadic tribes who, during the Middle Bronze Age, established their own unique cultural centers

in the Khuvsgul, Khangai and Altai mountain regions, preserving their ethnic identity.

Keywords: Kharuulyn Gozgor, Munkhkhairkhan culture, distribution, unfurnished graves, Middle Bronze Age

Ном зүй

Амартүвшин, Ч., Батдалай, Б., (2018). 2017 онд ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгээс зохион байгуулсан археологийн авран хамгаалах судалгааны ажлын товч мэдээлэл. *Монголын Археологи-2017* (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл). УБ.

Баярсайхан, Ж. (2014). Умард Монголын нутагт олдсон хүрлийн үеийн нэгэн булш. *Нүүдэлчдийн өв судлал*, Том XV, Fasc. 3, УБ.

Бокоренко, Н.А., Ковалев, А.А., Лазаретов, И.П. (2019). Открытие памятников Мунх-Хайрханской культуры в горах Западного Саяна. *Известия Лаборатории древних технологий*. Т. 15. № 2.

Идэрхангай, Т., Бадрах, Б., Галбадрах, Б., Эрдэнэ, Ж., Мөнгөншагай, А., Амарболд, Э. (2011). Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2010 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Амгаланбат, Б., Даваахүү, Э., Цэнд, Д., Алтансүх, Б., Баянсан, П., Эрдэнэлүрэв, П. (2014). Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2014 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Мижиддорж, Э., Оргилбаяр, С., Галбадрах, Б., Эрдэнэ, Ж., Өнөрбаяр, Б., Энхмагнай, Г. (2015). Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын Усан цахилгаан станцын усан сангийн талбайд явуулсан археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлын 2015 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Цэнд, Д., Баянсан, Б., Уянга, Х. (2020). Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутагт явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын 2020 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Оргилбаяр, С., Цэнд, Д., Батчимэг, Б., Эрдэнэлүрэв, П., Хүслэн, Л., Намсрайжамц, А., Уянга, Х., Баянсан, Б., Энхзул, Э., Мөнхжин, М., Батхишиг, М., Азаяа, Д. (2022). Дархан-Уул аймгийн Хонгор сумын нутаг, Гавилуй уулын Сяньбигийн үеийн хаад язгууртны оршуулгын дурсгалт газарт явуулсан малтлага судалгааны ажлын 2022 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Цэнд, Д., Амгаланбат, Б., Эрдэнэлүрэв, П., Батчимэг, Б., Хүслэн, Л., Намсрайжамц, А., Уянга, Х., Даваахүү, Э., Энхзул, Ж., Баянсан, Б., Мөнхжин,

М., Батхишиг, М., Гүнчинсүрэн А. (2024). МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн 2022-2024 онуудад явуулсан археологийн хайгуул судалгааны ажлын тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Идэрхангай, Т., Цэнд, Д. (2019). Улаанбаатар-Увс-Улаанбаатар чиглэлийн авто зам дагуух археологийн дурсгалуудыг бүртгэн баримтжуулсан хайгуул судалгааны ажлын 2019 оны тайлан. МУИС-ийн Нүүдэлчдийн археологийн хүрээлэнгийн ГБСХ. УБ.

Ковалев, А.А., Мунхбаяр, Ч. (2018). Раскопки уникального погребально- итуального комплекса мунх-хайрханской культуры Шар говийн эхэн 1 в высокогорном районе Монгольского Алтая. Известия Лаборатории древних технологий. Т.14. №3.

Ковалев, А.А., Эрдэнэбаатар, Д. (2007). Открытие в центре Евразии новой культуры эпохи развитой бронзы (Мунх-хайрханская культура). Российский археологический ежегодник. №4. Санкт-Петербург.

Ковалев, А.А., Эрдэнэбаатар, Д. (20010). Ранний и средний периоды бронзового вщка Монголии в свете открытий международной Центрально-Азиатской Археологической экспедиции. Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири: материалы международной научной конференции. Улан-Удэ: Изд-во Бурятский Государственного Университета.

Мөнхбаяр, Ч., Ковалев, А.А., Буян-Орших, Ц., Сүхбаатар, Д. (2019). Монгол-Оросийн хамтарсан хээрийн

шинжилгээний ангийн Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын нутаг Их Хулагаш, Ямаатын голын археологийн дурсгалын судалгаа. *Монголын Археологи-2018* (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл). УБ.

Мөнхбаяр, Ч. (2014). Ховд Их Сургуулийн НХУС-ийн Түүхийн тэнхимийн “археологийн хээрийн танилцах дадлага”-ын тайлан (2013-2014 оны хичээлийн жил). Ховд.

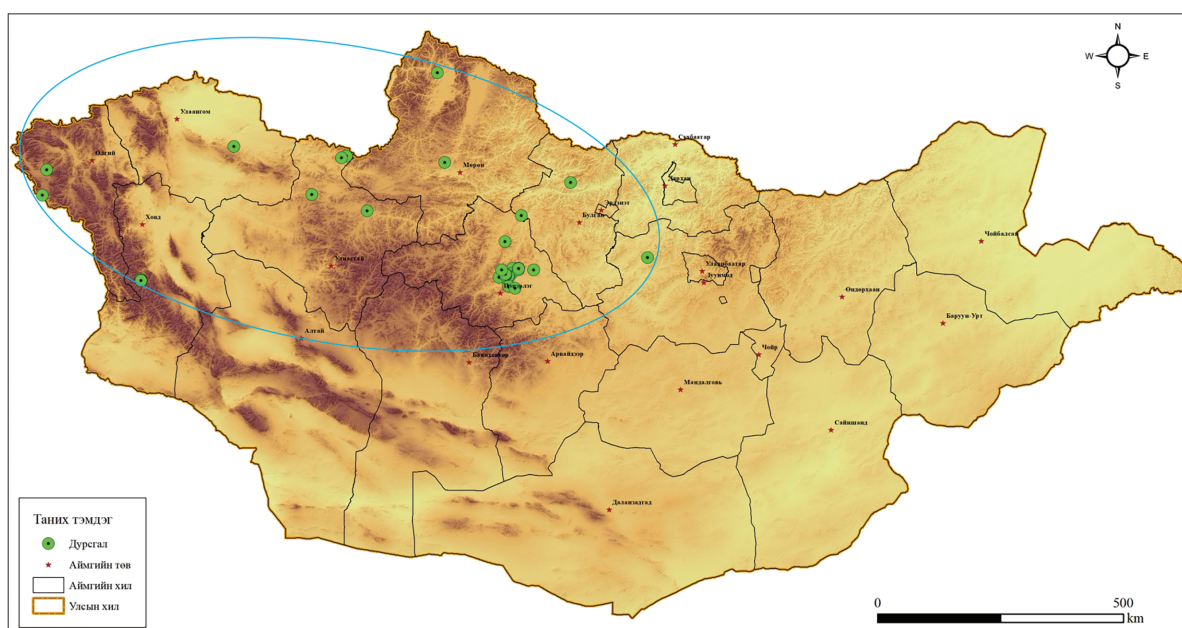
Энхтөр, А., Болорбат, Ц., Буянхишиг, Ц., Алдармөнх, П., Амгаланбаатар, Б., Батболд, Г. (2020). Увс аймгийн Хяргас сум Билүүгийн голд хийсэн малтлага судалгаа. *Монголын Археологи-2020* (Эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл). УБ.

Эрдэнэбаатар, Д. (2016). Мөнххайрханы соёлын булш. Монголын Археологийн өв. Боть-III, Монголын эртний булш оршуулга. УБ.

Эрдэнэбаатар, Д., Ковалев, А.А. (2003). Мөнххайрханы соёл. *Studia Historica*, Tom. XXXIV, Fasc.1, УБ.

Эрдэнэбаатар, Д., Ковалев, А.А. (2007). Монгол Алтайн бүс нутгийн археологийн соёлууд. *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology, Ethnology*, Vol. 3, № 1(287). УБ.

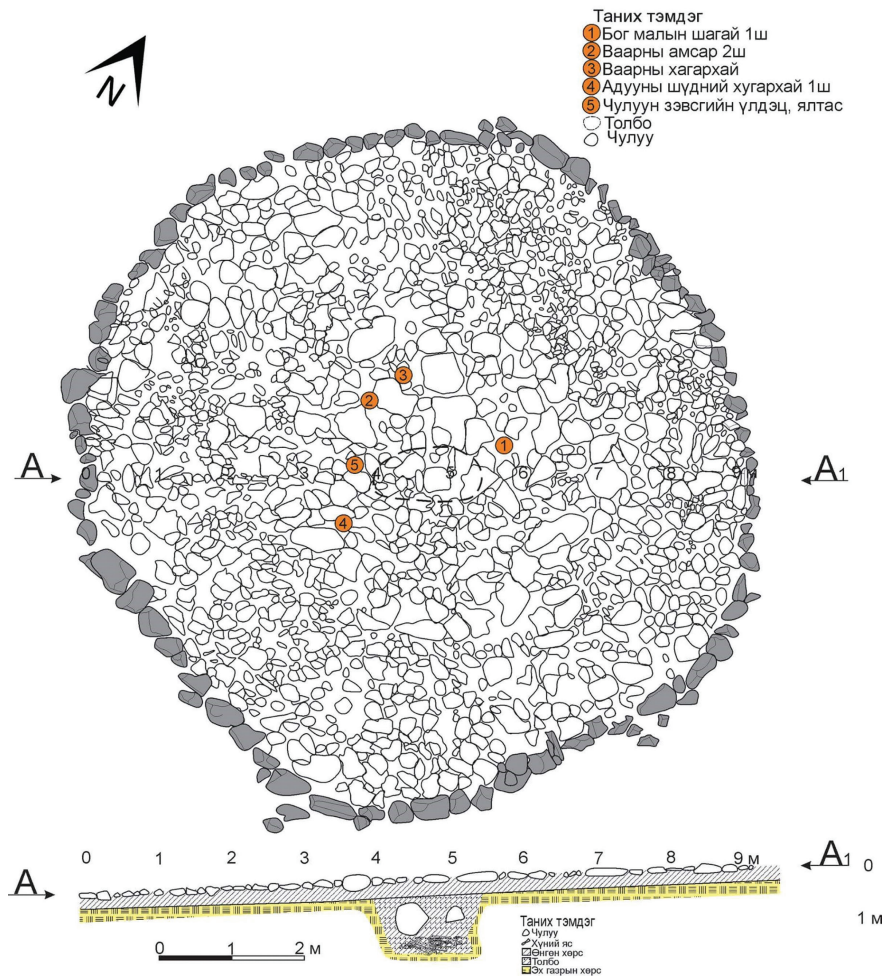
Received: May 7, 2025; Revised: June 5, 2025; Accepted: June 10, 2025

Зураг 1. Монгол нутаг дахь Мөнххайрханы соёлын булшны тархалт

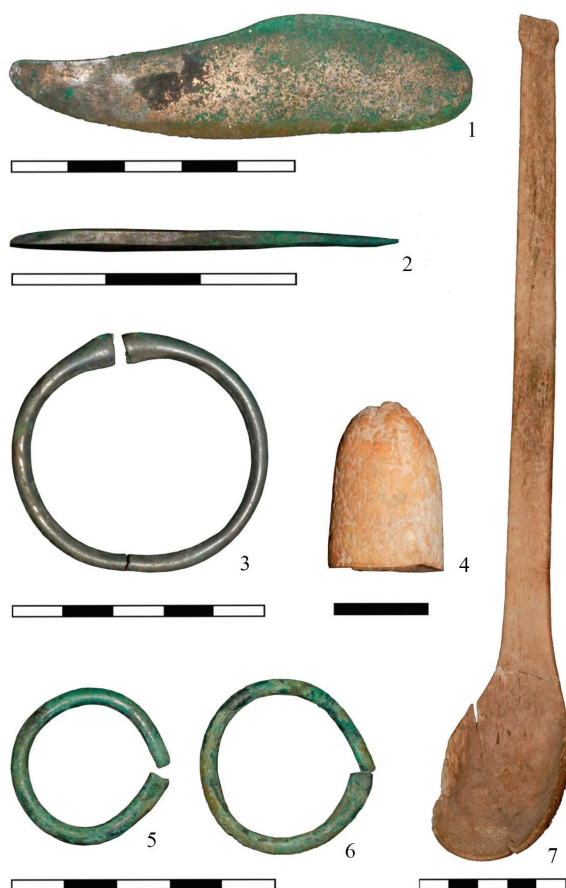
Зураг 2. Харуулын гозгор уулын бушины өнгөн хөрсөн дээр харагдах байдал

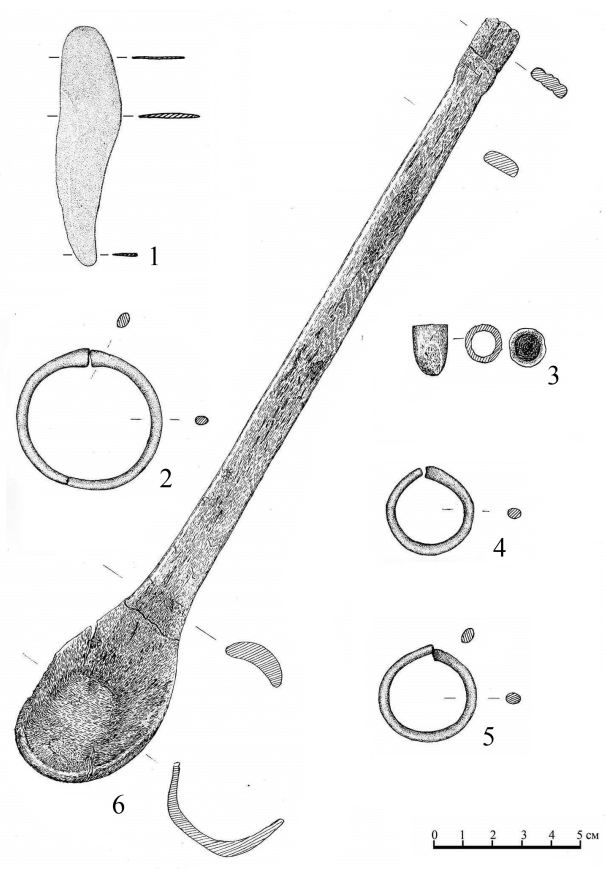
Зураг 3. Харуулын гозгор уулын бушины гар зураг

Зураг 4. Харуулын гозгор уулын булины оршуулга

Зураг 5. 1. Хүрэл хутга, 2. Хүрэл зүү, 3. Хүрэл гархи, 4. Ясан эдлэл, 5, 6. Хүрэл гархи, 7. Ясан халбага

Зураг 6. 1. Хүрэл хутга, 2. Хүрэл гархи, 3. Ясан эдлэл, 4, 5. Хүрэл гархи, 6. Ясан халбага

Зураг 7. Завхан аймгийн Сонгино сумын Айраг нуурын Овоон дэлийн були

Зураг 8. Хөвсгөл аймгийн Арбулаг сумын Галбаагийн үзүүрийн були
(Д.Эрдэнэбаатар, А.А.Ковалев нарынхаар)